

Nefs-i Vâhide Nedir?

What is Nefs-i Vahide?

Ali BAKKAL

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr., Retired Lectuer

alibakkal52@gmail.com | orcid.org/0000-0003-4948-2736

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 10 Mart / March 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 29 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2022

Atıf | Cite as: Ali Bakkal, “Nefs-i Vahide Nedir?”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48 (Haziran 2022/1), 108-132.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Nefs-i Vâhide Nedir?

Öz

Kur'an-ı Kerim'de "nefsin vâhidetin" ifadesi beş ayrı sûrede geçmekte, bunların dördünde insanın nefs-i vâhideden yaratıldığı, birinde ise bütün insanları diriltmenin tek bir insanı (nefs-i vâhide) diriltmek gibi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca insanın nefs-i vâhideden yaratıldığını ifade eden dört âyetin üçünde eşinin de ondan (onun cinsinden) yaratıldığı belirtilmiştir. Müfessirlerin kahir ekseriyeti eşinin de ondan yaratıldığını belirten âyetlerde geçen "nefsin vâhidetin" ifadesinin Âdem, ondan yaratılan eşinin de Havva olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı müfessirler ise "nefsin vâhidetin" ifadesinin "racülün vâhidin" demek olup, bu ifadenin herkesin babasına, ondan yaratılan eşin de herkesin anasına işaret ettiğini, dolayısıyla nefs-i vâhidenin erkek cinsine işaret ettiğini beyan etmişlerdir. Modern döneme gelindiğinde konu evrim teorisiyle de ilişkilendirilerek nefs-i vâhidenin neliği konusunda "insanlık özü", "canlı öz", "cevher", "suda oluşan ilk hücre" olduğu gibi çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu çalışmanın amacı konu hakkında ortaya atılan görüşlerin tamamını analiz edip hangisinin daha isabetli olduğunu tespit etmektir. Zira konu insanın yaratılışıyla ilgilidir ve bu husus din ve felsefenin temel konularından biridir. Kur'an insanın iki aşamalı yaratılışından bahseder: Birincisi Hz. Âdem'in topraktan, arkasından da eşinin (Havva) yaratılması, ikincisi ise diğer insanların tenasül yoluyla bu ikisinin neslinden türeyerek çoğalması. Kur'an'da yaratılışa ilgili sair bilgiler bu iki yaratılışın detaylarıyla ilgilidir. İlk insanın yaratılışı konusunda Hz. Âdem'in topraktan yaratılması ve Allah'ın ona kendi ruhundan üflemesi dışında bir bilgi yoktur. Dolayısıyla Kur'an'da evrimle ilgili bir bilginin olmadığını söyleyebiliriz. Bu çalışmada nefs-i vâhide kavramının anlaşılması için Kur'an'da "nefs" kelimesinin geçtiği bütün âyetler incelenmiş; farklı âyetlerde geçen "nefs/enfûs/nûfus" kelimeleri mukayese edilmek suretiyle nefs-i vâhide kavramının hangi anlama geldiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle "nefsin vâhidetin" ifadesinin geçtiği âyetlere yoğunlaşmış, farklı âyetlerde geçen bu ifadenin birbirlerini ne kadar desteklediklerine veya ayrıştıklarına dikkat edilmiştir. Ayrıca nefs-i vâhide âyetleri, lafızlar farklı olsa da anlam bakımından benzerlik taşıyan diğer âyetlerle de mukayese edilerek, bu âyetlerin anlamı netleştirilmeye çalışılmıştır. Âyetlerin temel vurgusu Hz. Âdem'in değil, insanların yaratılmasıdır. "Nefsın vâhidetin" ifadesinin geçtiği âyetlerde, eşinin nefs-i vâhideden, yani onun cinsinden yaratılmış olmasından, sonra da bütün insanların üreme yoluyla bu ikisinden çoğaltılmasından söz edilmesi sebebiyle nefs-i vâhide âyetlerinde ikinci yaratılışın konu edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre her kişi, bir erkek ve bir kadından yaratılmıştır. Bu sonuca varmamızda, bazı âyetlerde kendilerine çocuk verildiğinde nefs-i vâhide ve eşinin, çocukları konusunda şirke düştüklerinin ifade edilmesi ile dilbilgisel bazı kayıtlar etkili olmuştur. Zira şirk koşanlar, Hz. Âdem ve Havva değil, sonraki asırlarda yaşayan bazı insanlardır. "Biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık" âyeti hangi anlama geliyorsa, "O sizi nefs-i vâhideden ve eşini de ondan/onun cinsinden yarattı" ifadesi de aynı anlama gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İnsan, Yaratılış, Nefs-i vâhide, Âdem.

What is Nefs-i Vahide?

Abstract

The term “nefs-i vahide” is mentioned in five different suras in the Qur’an, in four of them it is stated that man was created from the “nefs-i vahide,” and in one of them it is stated that resurrecting all human beings is like resurrecting a single human being (nefs-i-vahide). In addition, in three of the four verses stating that man was created from the nefs-i vahide”, it is stated that his wife was also created from him. The vast majority of commentators stated that the word “nefs-i vahide” in the verses stating that his wife was also created from him is Adam, and his wife, Eve, who was created from him. Some commentators, on the other hand, have stated that the expression "nefsin vahidetin" means “raculin vahidin”, and this expression refers to everyone’s father, and the spouse created from him to everyone's mother, so the “nefs-i vahide” refers to the male gender. In the modern period, the subject was also associated with the theory of evolution, and various opinions were put forward about the nature of the “nefs-i vahide”, such as “human essence”, “living essence”, “ore”, “the first cell formed in water”. The aim of this study is to analyze all the opinions on the subject and to determine which one is more accurate. Because the subject is about the creation of man, and this is one of the main subjects of religion and philosophy. The first is Hz. The creation of Adam from the soil, followed by his wife (Eve), and the second is the reproduction of other people by procreation from the progeny of these two. Other information about creation in the Qur’an is related to the details of these two creations. There is no information about the creation of the first man except that Adam was created from soil and Allah blew into him from his own spirit. Therefore, we can say that there is no information about evolution in the Qur'an. In this study, all the verses in the Qur'an in which the word “nafs” is mentioned were examined in order to understand the concept of “nefs-i vahide”; By comparing the words “nefs/enfus/nüfus” in different verses, it has been tried to determine what the concept of “nefs-i vahide” means. Particular attention was paid to the verses in which the expression “nefsin vahidetin” is used, and attention was paid to how much this expression in different verses supported each other or diverged. In addition, the meaning of these verses has been tried to be clarified by comparing the “nefs-i vahide” verses with other verses that are similar in meaning, although the wording is different. In addition, the verses of the “nefs-i vahide” have been compared with other verses that have similar meanings even though the words are different, and the meaning of these verses has been tried to be clarified. The main emphasis of the verses is the creation of people, not Adam. It is understood that in the verses where the word “nefsin vahidetin” is mentioned, the second creation is the subject of the verses of the “nefs-i vahide” because it is mentioned that his wife was created from the “nefs-i vahide”, that is, from his genus, and then all human beings are reproduced from these two. Accordingly, each person was created from a man and a woman. Some grammatical records have been influential in our conclusion, as it is stated in some verses that when a child is given to them, the nefsi-vahide and its spouse fall into shirk regarding their children. Because those who associate partners

are not Adam and Eve, but some people who lived in the next centuries. The verse “We created you from a male and a female” means the same thing as the expression “He created you from nefs-i vahide and your mate from him.”

Keywords: Tafsir, Qur’an, Man, Creation, Nefs-i vahide, Adam.

Giriş

Kur’an’ın üç âyetinde insanın nefs-i vâhideden, eşinin de ondan yaratıldığı ifade edilmiş; iki âyette ise eşinden söz edilmeksizin bu tabire yer verilmiştir. Klasik tefsirlerde çoğunlukla nefs-i vâhidenin Hz. Âdem, eşinin de Havva olduğu belirtilmiş; ayrıca konuyla ilgili rivayetler dikkate alınarak eşi Havva’nın da onun kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade edilmiştir. Tefsirlerde bu konuda farklı görüşler tartışılmış olmakla birlikte, son asırlarda konunun evrim teorisiyle de ilişkilendirilmesi sebebiyle nefs-i vâhide konusunda daha farklı görüşler ortaya konulmuştur.

Şüphesiz mümkün olduğu kadar her konunun Kur’an’la ilişkilendirilmesi arzu edilir. Ancak burada neyin merkeze alındığı meselesi son derece önem arz etmektedir. Eğer merkez Kur’an ise, o zaman Kur’an’ın gerçekte ne dediğinin doğru tespit edilmesi gerekir. Aksi takdirde yanlış anlayışlarla pek çok gayri İslâmî mesele Kur’an’ın anlamına dahil edilebilir. Eğer merkez felsefe, bilim, kültür, şahsi heves ve arzular gibi şeylerse ve bunları meşrulaştırmak için Kur’an’dan yardım alınmak isteniyorsa, bunun sonucu da Kur’an’ı bu gibi şeylere feda etmek olacaktır. Doğrusu Kur’an’la bağlantı kurulan her meselede, merkezin Kur’an olduğu iddia edilmektedir. Bu hususta samimi olunsa bile başka unsurların tesiri altında kalınıp farkına varmadan bunları meşrulaştırma çabası içine girilmiş olma ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Onu işimize geldiği şekilde kullanmak değil, onun gerçek mânasını anlayıp inançlarımızı ve davranışlarımızı buna göre belirlememiz gerekir. Biz de bu makalede, eski ve yeni kaynaklardan da istifade ederek Kur’an’da geçen nefs-i vâhide kavramının doğru anlamını ortaya koymaya çalıştık.

1. İnsanın İki Aşamalı Yaratılışı

Kur’an’a göre insanın yaratılışı iki aşamada gerçekleşmiştir: Önce Âdem ve eşi yaratılmış, sonra diğer insanlar tenasül yoluyla bu ikisinden türemiştir. Kelime olarak âdem, toprak, esmer, kırmızı, yerin kabuğu ve yerin tozu gibi anlamlara gelmektedir. Kelimenin Arapça, İbranice veya başka bir dilden olması anlamını etkilememektedir.¹ Allah Âdem’i topraktan yaratmış;² yarattığı toprakla ilgili olarak, tîn (çamur ve balçık),³ tîn-i lâzib (cıvık ve yapışkan çamur),⁴ sülâletin min tîn,⁵ salsâlin min hamein mesnûn (kuru bir çamur, şekillendirilmiş bir balçık)⁶, salsâl ke’l-fahhâr (çömlek gibi kuru çamur)⁷ ifadelerini kullanmıştır. İnsanların üreme yoluyla yaratılışları Kur’an’da daha çok

¹ Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem*, 5. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 14.

² *Hûd*, 11/61; *Tâha*, 20/55; *Nûh*, 71/18.

³ el-En’âm 6/2; el-A’râf 7/12; el-İsrâ 17/61; es-Secde, 32/7; Sâd, 38/76.

⁴ es-Sâffât, 37/11.

⁵ el-Mü’minûn 23/12.

⁶ el-Hicr, 15/28.

⁷ er-Rahmân, 55/14.

meniden⁸ ve nutfeden⁹ yaratma şeklinde ifade edilmiştir. Yüce Allah insanların Hz. Âdem'in zürriyetinden geldiklerini¹⁰ beyan etmiş ve onları onların "Benî Âdem"¹¹ diye nitelemiştir.

Günümüzde bazı araştırmacılar Âdem'i şahıs değil, tür olarak kabul ederler. Kur'an'da Âdem ve eşinin tesniye zamiriyle ifade edilmesi,¹² Âdem'e hitap edilirken "Sen ve eşin" denilmesi,¹³ Nûh, İbrahim ve İmrân'la birlikte bir şahıs olarak zikredilmesi,¹⁴ İbrahim, İsmail, Musa, Harun, İdris gibi peygamberlerden bahsettikten sonra "İşte bunlar, Âdem'in ve Nûh ile berebar gemiye bindirdiklerimizin soyundan"¹⁵ buyurulması, yaratılış bakımından İsa'nın Âdem'e benzetilmesi,¹⁶ iki oğlunun (Hâbil-Kâbil) hikâyesinin anlatılması¹⁷ onun tür değil, şahıs olduğunu gösterir.

2. Kur'an'da Nefs Kavramı

Çalışmamızın esasını teşkil eden nefis-i vâhide ifadesi Kur'an'da sadece beş yerde geçmekle nefis kelimesi çoğullarıyla birlikte (enfüs, nüfüs) 224 kez geçmektedir. Bir sıfat tamlaması olan nefis-i vâhidenin daha iyi anlaşılması için Kur'an'da nefis kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığının bilinmesi gerekir. ‘

Arapçada "nefs" kelimesi başlıca iki manada kullanılmaktadır. Birinci manası "ruh"tur. "Falancanın nefsi çıktı" denildiğinde, bu kişinin ruhunun çıktığı yani öldüğü kastedilir. İkinci manası "bir şeyin bütünü ve gerçeği" demektir. "Falanca nefisini öldürdü ve nefisini helak etti" denildiğinde bu mana kastedilmektedir.¹⁸

Kur'an'da nefis kelimesinin başlıca şu manalarda kullanıldığı görülmektedir:

a. Zat, şahıs, kişi: Kur'an'da nefis kelimesiyle daha çok insanın beşerî varlığı ve şahsiyeti kastedilmiştir. Meallerde genellikle "kişi" ve "kimse" diye tercüme edilmiştir. Bazı meallerde bu kelime "can" şeklinde tercüme edilse de kastedilen mana insanın beşerî bütünlüğüdür.¹⁹ Nefs kelimesi

⁸ el-Kıyâme 75/37.

⁹ en-Nahl 16/4; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/13, 14; el-Fâtır 35/11; Yâsîn 36/77; el-Mü'min 40/67; et-Tûr 53/46; el-Kıyâme 75/37; el-İnsân 76/2; Abese 80/19.

¹⁰ Meryem 19/58,

¹¹ el-A'râf 7/27, 31, 35, 172; Yâsîn 36/60

¹² el-Bakara 2/36; Tâhâ 20/117, 121, 123.

¹³ el-A'râf 7/19.

¹⁴ Âl-i 'İmrân 3/33.

¹⁵ Meryem 19/58.

¹⁶ Âl-i 'İmrân 3/59.

¹⁷ el-Mâide, 5/27.

¹⁸ İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 6/233.

¹⁹ Bk. el-Bakara 2/48 (2), 72, 123 (2), 155, 233, 281, 286; Âl-i 'İmrân 3/25, 30, 61 (2), 145, 161, 185, 186; en-Nisâ 4/1, 29, 95 (2); el-Mâide 5/32 (2), 45 (2), 80; el-En'âm 6/70, 98, 151, 152, 158, 164; el-A'râf 7/42, 189; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/20, 41, 44, 81, 88, 111, 120; Yûnus 10/30, 54, 100; Hûd 11/105; er-Ra'd 13/33, 42; İbrâhîm 14/51; en-Nahl 16/7, 111; el-İsrâ 17/14, 33; el-Kehf 18/74 (2); Tâhâ 20/15, 40; el-Enbiyâ 21/35, 47; el-Mü'minûn 23/62; el-Furkân 25/68; el-Kasas 28/19, 33; el-'Ankebût 29/57; Lokmân 31/28, 34 (2); es-Secde 32/13, 17, 27; Yâsîn 36/36, 54; ez-Zümer 39/6, 56, 70; Gâfir 40/17; Fussilet 41/53; el-Câsiye 45/22; el-Hucurât 49/15; Kâf 50/21; el-Haşr 59/18; es-Saff 61/11; el-Münâfikûn 63/11; et-Talâk 65/7; el-Müddessir 74/38; et-Tekvîr 81/7, 14; el-İnfîtâr 82/5 19 (2); et-Târîk 86/4; eş-Şems 91/7.

“kişi” anlamında kullanıldığı zaman genellikle insan kastedilmekle birlikte bazen “*Ben senin nefsinde olanı bilmem*”²⁰ âyetinde olduğu gibi Allah’ın zatı için de kullanılmıştır.

b. Kendi. Nefs, cümlede aldığı yere göre kendisi, kendini, kendine, kendinden, kendim için, senden, benden şeklinde tercüme edilmektedir.²¹ Bir şeyin kendisi onu meydana getiren mahiyetidir. Nefs kelimesi bu manada genellikle birinci anlamda olduğu gibi insanın zatı anlamında kullanılmakla birlikte, nadiren de olsa başka varlıkların zatı için de kullanılmıştır. Meselâ “*Rabbimiz rahmeti nefsinde (kendisine) vacib kıldı*”,²² “*Allah sizi onun nefsinde korunmanız hususunda uyarır*”,²³ “*Ben seni nefsimde (kendime) (peygamber) seçtim*”²⁴ âyetlerinde nefis ile Allah’ın zâtı, “*Onlar nefislerine (kendilerine) yardım edemezler*”²⁵ âyetinde müşriklerin taptıkları putlar, “*nefislerimiz aleyhine şahitlik ettik... nefisleri aleyhine şahitlik ettiler*”²⁶ âyetinde cinler kastedilmiştir. Nefs kelimesi “kendi” anlamında kullanıldığı zaman zamire benzer bir anlamı vardır. Nefs kelimesinin kullanılması için daha önce işaret ettiği zattan lafzen veya mânen bahsedilmesi gerekir.

c. Kalpte, zihinde, içte olan: Bazen nefis kelimesiyle insanın kalbinde, zihninde, iç dünyasında olan düşünce kastedilmiştir.²⁷ Allah’ın bilgisi için de aynı kelimenin kullanıldığı görülmektedir.²⁸ Bu kullanımda iki husus dikkati çekmektedir. Birincisi bir yer hâriç²⁹ nefis kelimesi fî harf-i ceriyle birlikte kullanılmıştır. İkincisi ise kastedilen anlamın bir düşünce ve bir niyet olmasıdır. Yani bu kullanımda nefsin somut bir karşılığı yoktur.

d. Vicdan. Genellikle kalple ilgili olduğu kabul edilen, kişinin davranışları hakkında kendi ahlakî değerlerini ölçüp biçtiği bir kişilik özelliği, eylemleri hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğidir. Bu kısmı nefisle ilgili c şikkına irca etmek de mümkündür. Konunun ruhla da ilişkisi olması münasebetiyle biz bu anlamı farklı bir kısım olarak ele aldık.³⁰

²⁰ el-Mâide 5/116.

²¹ Bk. el-Bakara 2/9, 44, 54 (2), 57, 84, 85, 90, 102, 110, 187; 130, 207, 223, 228, 231, 234 (2), 240 265, 272; Âli-İmrân 3/28, 30, 61(2), 69, 93, 117 (2), 135, 164, 165, 168, 178; en-Nisâ 4/4, 49, 63, 64, 66, 79, 84, 97, 107, 110, 111, 113, 135; el-Mâide 5/25, 105; el-En‘âm 6/12 (2), 20, 24, 26, 45, 93, 104, 123,130 (2); el-A‘râf 7/9, 23, 37, 53, 160, 172, 177, 188, 192, 197; el-Enfâl 8/53; et-Tevbe 9/35, 36, 42, 70, 120 (2), 128; Yûnus 10/15, 23, 44, 49, 108; Hûd 11/21, 101; Yûsuf 12/23, 26, 30, 32, 51 (2),17, 54; er-Ra‘d 13/11, 16; İbrâhîm14/22, 45; en-Nahl 16/28, 33, 72, 89, 111, 118; el-İsrâ 17/7, 15; el-Kehf 18/6, 35, 51; el-Enbiyâ 21/43, 64, 102; el-Mü‘minûn 23/103; en-Nûr 24/6, 12, 61 (2); el-Furkân 25/3, 21; eş-Şu‘arâ 26/2; en-Neml 27/14, 40, 92; el-‘Ankebût 29/6, 40; er-Rûm 30/9, 21, 28 (2), 44; Lokmân 31/12; el-Azâb 33/6, 50; Sebe’ 34/19, 50; Fâtır 35/8, 18, 32; es-Sâffât 37/113; ez-Zümer 39/15, 41, 53; Gâfir 40/10; Fussilet 41/46; eş-Şûrâ 42/11, 45; el-Câsiye 45/15; el-Hucurât 46/11; Muhammed 47/38; el-Feth 48/10; ez-Zâriyât 51/21; en-Necm 53/32; el-Hadîd 57/14, 22; el-Haşr 59/9, 19; et-Tegâbün 64/16; et-Talâk 65/1; et-Tahrîm 66/6; el-Müzzemmil 73/20; el-Kıyâme 75/14.

²² el-En‘âm 6/12, 54.

²³ Âli-İmrân 3/28, 30.

²⁴ Tâhâ 20/41

²⁵ el-Enbiyâ 21/43; el-Furkân 25/3.

²⁶ el-En‘âm 6/130.

²⁷ el-Bakara, 2/235 (2), 284; Âli-İmrân 3/154; en-Nisâ 4/65; el-A‘râf 7/205; el-Mâide 5/52, 70, 116 (2); Hûd 11/21; Yûsuf 12/68, 77; el-İsrâ 17/25; el-Kehf 18/28; Tâhâ 20/67; el-Ahzâb 33/38; el-Mücâdele 58/8.

²⁸ Âli-İmrân 3/116.

²⁹ el-Kehf 18/28.

³⁰ Bk. et-Tevbe 9/118; er-Rûm 30/8.

e. Ruh: Çok az da olsa Kur'an'da bazı âyetlerde nefis kelimesinin ruh anlamında kullanıldığını³¹ söyleyebiliriz. Tartışmalı olmakla birlikte İslâm kelâmcıları ve filozofları genellikle ruh ile nefsin aynı şey olduğunu kabul etmişlerdir. Gazzâlî'ye göre kalp, ruh, nefis ve akıl kavramlarının birbirinden farklı anlamları olmakla birlikte, rabbânî ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında eş anlamlıdır.³² Kelâmcılar daha çok ruh kelimesini kullanmayı tercih ederken, filozoflar nefis kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bununla birlikte Kur'an'da ruh anlamında kullanıldığını ifade ettiğimiz yerlerde nefis kelimesinin bu anlama delâletinin açık ve net olmadığını da söylememiz gerekir.

f. Süflî arzuların ve kötü huyların kaynağı: Bazı âyetlerde nefis kelimesi insandaki süflî arzuların ve kötü huyların kaynağı anlamında kullanılmıştır.³³ Özellikle tasavvufçular nefsi “şer ve günahın kaynağı olan kötü huy ve arzuların tamamı” şeklinde tanımlamışlar ve nefisten “içimizdeki şeytan/düşman” diye söz etmişlerdir. Onlara göre günah ve kötülük işlemeye hevesli olan nefis ibadetten ve hayırlı işlerden ısrarla kaçır. Nefis insanın putudur; Hakk'a ermek için nefis putunu kırmak gerekir.³⁴

g. Güzel şeyleri arzuların: Tasavvufçular nefis kavramına tamamen olumsuz bir anlam yüklerken Kur'an'da geçen nefis, süflî arzuların yanı sıra iyi ve güzel şeyleri de arzu eder.³⁵ Kur'an'a göre nefis hem iyi hem kötü şeyleri arzu eder. Nefse takvasını da fücürünü da ilham eden Allah olduğu³⁶ için nefsin hem iyiliği hem kötülüğü arzu etmesi onun tabiatından sayılmalıdır. İnsanın vazifesi iradesini kullanarak onu iyi arzularını yerine getirmesidir.

3. Nefs-i Vâhide İfadesinin Geçtiği Âyetler

“Bir tek kişi” anlamına gelen “nefsin vâhidetin” ifadesi Kur'an'da beş âyette geçmektedir:

Birinci âyet:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا (1)

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve ondan (onun cinsinden) de eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, üzerinizde bir gözetleyicidir.”³⁷

³¹ Bk. el-En'âm 6/93; et-Tevbe 9/55 ve 85; ez-Zümer 39/42.

³² Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn* (Kahire 1358-1939), 3/3-4.

³³ el-Bakara 2/87, 109; Âl-i 'İmrân 3/154; en-Nisâ 4/128; el-Mâide 5/30; Yûsuf 12/18 ve 83, 53 (2); el-Kıyâme 75/2; en-Nâzi'ât 79/40; Kâf 50/16; el-Haşr 59/9; et-Tegâbün 64/16; en-Necm 52/23.

³⁴ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/527-528.

³⁵ Fussilet 41/31; ez-Zuhruf 43/71; el-Fecr 89/27.

³⁶ eş-Şems 91/8.

³⁷ en-Nisâ 4/1.

İlk dönem müfessirlerinin kahir ekseriyeti âyette geçen nefs-i vâhide tabiriyle Âdem'in kastedildiğini, ondan yaratılan eşinin de Havva olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁸ Tâbiîn müfessirlerinden Süddî, Mücâhid, Katâde'ye göre de nefs-i vâhide Âdem olup, Havva da ondan yaratılmıştır. Taberî bu konuda birçok rivayete yer vermektedir.³⁹ Fahreddin er-Râzî, nefs-i vâhidenin Hz. Âdem, ondan yaratılan eşinin de Havva olduğu hususunda icma olduğunu kaydetmektedir.⁴⁰ Kur'an'da nefis kavramının geçtiği diğer âyetler dikkate alınmadığı zaman, bu âyette geçen nefs-i vâhide tabiri ile Âdem'in kastedildiğini söylemek makul görülebilir. Ancak nefis kelimesinin nekre olduğu, "kişi" anlamına geldiği ve eşinin de olduğu dikkate alındığında âyetin yaratılışın ikinci aşaması olan herkesin bir erkek ve bir kadından dünyaya gelmesi gerçeğini ifade ettiği anlaşılmaktadır.

İkinci âyet:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿189﴾ فَلَمَّا آتَيْتُمَا صَالِحًا جَعَلْنَا لَكُمَا شُرَكَاءَ لِيَتَذَكَّرَ فِيهَا لئِيَّهِمَا قَتَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿190﴾

“Allah, sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan (onun cinsinden) var edendir. (İnsan) eşiyle birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet) onu taşır. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, “Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız” diye dua ederler. Fakat Allah onlara iyi ve sağlıklı

³⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Manzûr el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, 1955), 1/252; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Câmi 'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000),7/514, 13/303-305; Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb,1408/1988), 2/5, 394; İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. el-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz,1419), 3/852; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el- Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâselîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 3/3; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 3/241; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el- Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/446; Ebû'l-Hasan Ali b. b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415), 1/251; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik-ı gâvâmidî't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/461; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahman b. Temâm b. 'Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 2/4; Fahreddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb – et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 9/476-477, 15/429; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 2/5; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el- Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 2/58; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en- Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998), 2/58; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Samî b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999), 2/206, 3/524; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîl fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 5/144; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut - Dîmaşk: Dâru İbn Kesîr – Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414), 1/479.

³⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 7/514-715, 13/303-305.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/477.

bir çocuk verince de, Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O'na ortaklar koşarlar. Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir."⁴¹

Başta A'râf 11-25. âyetleri olmak üzere Kur'an'da birçok yerde Âdem'in yaratılışından detaylı bir şekilde bahsedildiği halde,⁴² bu kısımlarda nefs-i vâhîde ifadesi geçmez; nefs-i vâhîde ifadesinin geçtiği yerlerde de Âdem'in yaratılışından bahsedilmez. Nefs-i vâhîde Âdem olsaydı veya Âdem nefs-i vâhîden yaratılmış olsaydı, Âdem'in yaratılışından detaylı olarak bahsedilen yerlerde bu hususa mutlaka yer verilirdi. Bu âyette nefs-i vâhîdeden bahsedilmesi insanların çocuk sahibi olmaları sebebiyle Allah'a şükretmeleri gerektiğini hatırlatmak içindir. Ayrıca, bu çocuk bir erkek ve bir kadından meydana geldiği gibi, kendilerinin de bir erkek ve bir kadından meydana geldiği hatırlatılmaktadır.

Müfessirlerin çoğu bu âyette geçen nefs-i vâhîdenin Âdem, ondan yaratılan eşinin de Havva olduğu kabul etmekle birlikte, Allah'ın kendilerine çocuk vermesinden sonra şirk düşmeleri konusunda pek de tutarlı olmayan yorumlara başvurmuşlardır. Başta Taberî olmak üzere müfessirler şirk meselesini tevil ederek aslında onların koştukları şirkin Allah'tan başkasına ibadet etme anlamında bir şirk değil, "isimde şirk" olduğunu, bunun ise gerçek bir şirk olmadığını ileri sürmüşlerdir. Rivayete göre Âdem ile Havva yeni doğan çocuklarına Abdülhâris ismini vermişlerdi. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Havva çocuğunu doğurunca ona Abdullah ismini koymuşlardı. Abdullah ölünce, İblis gelip çocuğun ismini Abdülhâris koysalardı ölmeyeceğini kendilerine söyledi. Bu sebeple ikinci çocuk olunca adını Abdülhâris koydular. Gökte İblis'in adı Hâris idi.⁴³ Katâde'ye göre onların şirkli isim verme konusunda bir şirk olup ibadet konusunda bir şirk değildi.⁴⁴

Taberî'nin naklettiği başka bir görüşe göre puta tapanlar, Benî Âdem'den Allah'ın kendilerine çocuk verdiği ehl-i küfürden olan bir erkek ve bir kadındı,⁴⁵ Âdem ve Havva değildi. Hasan-ı Basrî'ye göre ise şirk koşanlar Yahudiler ve Hıristiyanlardı. Allah kendilerine evlat verdiği zaman Yahudileşmiş ve Hıristiyanlaşmışlardır. Taberî'nin tercihi, te'vil ehlinin üzerinde ittifak ettiği gibi şirkin, isim koyma konusunda olmasıdır.⁴⁶

Mücâhid'e göre de şirk, isim konusundaydı.⁴⁷ Zeccâc da İblis'in telkini ile Âdem'in çocuğuna Abdülhâris ismini koyduğunu ifade eder. Bunun Âdem hakkında asıl olduğunu, sonradan Arap müşrikleri için bir darb-ı mesel haline geldiğini ve böyle bilindiğini ifade eder.⁴⁸

Mâtürîdî çoğu müfessirlerin âyet hakkında şunu söylediklerini belirtir: Âdem ve Havva Cennet'den indirildikten sonra, Âdem eşiyile birleşir ve Havva hamile kalır. İblis Havva'ya gelip "Ey Havva! Bu karnındaki şey nedir?" diye sorar. Havva "Bilmiyorum" der. İblis, "Belki, deve, koyun,

⁴¹ el-A'râf 7/189-190.

⁴² el-Bakara 2/30-38; el-A'râf 7/11-26; el-İsrâ 17/61-65; el-Kehf 18-/50; Tâhâ 20/115-126.

⁴³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/310-314;

⁴⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/313; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 223; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/623.

⁴⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/314.

⁴⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/315; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/626.

⁴⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 348.

⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/395.

sığır gibi hayvanlardan bir hayvandır” der. Havva yine “Bilmiyorum” der. İblis de çeker gider. Havva ağırlaşınca tekrar gelir ve “Kendini nasıl buluyorsun?” diye sorar. Havva, “Senin dediğin gibi olmasından korkuyorum; oturduğum zaman ancak güçlükle kalkabiliyorum” der. Sonra, “Allah’a dua etsen, O da onu, sen ve Âdem gibi birisi yapsa, ona benim ismimi koyar mısın?” diye teklifte bulunur. Havva, “Evet!” der. Sonra İblis ayrılır, Havva Âdem’in yanına gelir, “Bana gelen geldi. Beni şöyle şöyle korkuttu. Onun dediği gibi olmasından korkuyorum” der. İkisi de, “Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız” diye dua ederler. Allah da karnındakini insan yaptı. Onların bu duaları çocuk doğmadan önceydi. Çocuk doğunca İblis, Havva’nın yanına gelip “Vadettiğin gibi ona benim ismimi vermiyor musun?” der. Havva, “Evet, Senin ismin nedir?” diye sorar. İblis, “el-Hâris” der. Havva da çocuğuna Abdülhâris ismini verir. Mâtürîdî, müfessirlerin Âdem ve Havva’ya böyle bir şey atfetmelerinin ve âyeti bu şekilde yorumlamanın kötü bir şey olduğunu söyler.⁴⁹

Bazı müfessirler konuyu şöyle yorumlamışlardır: Erkek çocukları olduğu zaman Araplar bunları taptıkları putlara izafe etmek suretiyle onları tâzim ederlerdi. Bu yüzden çocuklarına İbnüllât, İbnüluzzâ, İbnülmenât gibi isimler koyarlardı. Kız çocuklarını ise öldürürlerdi. Fakat kendilerine bir musibet geldiği zaman birçok âyette bu konuya atıfta bulunulduğu üzere Allah’a yönelirler ve ona dua ederlerdi. Eşlerinin durumu ağırlaşınca “Eğer kendilerine salih bir erkek evlat verirse şükredenlerden olacaklarını” vaat ederlerdi.⁵⁰

Müfessirlerin şirk meselesini “isim konusunda şirk” veya “ehl-i kitaptan olanların şirki” şeklinde anlamlandırmaları tekellüflü bir yorumdur. Mâtürîdî’nin ifade ettiği gibi söz konusu şirk isim koymada dahi olsa, bu, Âdem ve Havva’ya yakışmaz. Ehl-i kitabın şirki olarak kabul edilmesi halinde ise âyetin başı ile sonu arasındaki irtibat koparılmış olur.

Âyette zikri geçen nefs-i vâhide ile Âdem’in, eşi ile de Havva’nın kastedildiğini kabul eden Fahreddin er-Râzî, isim koyma konusundaki yorumları şiddetle reddederek bu yorumun beş açıdan fasid olduğunu söyler:

a. “Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir” kaydı, şirke düşenlerin iki kişi değil, bir topluluk olduğuna işaret etmektedir.

b. “Hiçbir şeyi yaratamayan, kendileri yaratılmış olan şeyleri Allah’a ortak mı koşuyorlar” (el-A‘râf 191) kaydı, bu âyetten kastedilenin, putları Allah’a ortak koşan kimselere bir reddiye olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca âyette İblis’ten hiç söz edilmemektedir.

c. Eğer âyette İblis’ten söz edilmiş olsaydı, مَا لَا يَخْلُقُ شَيْئًا: “Hiçbir şeyi yaratamayan şeyi” demez, مَنْ لَا يَخْلُقُ شَيْئًا “Hiçbir şeyi yaratamayan kimseyi” derdi. Çünkü akıllılar için مَنْ ism-i mevsulü kullanılır, مَا kullanılmaz.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 5/111-112; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 15/427

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 5/113.

d. Allah'ın kendisine öğretmesi sebebiyle Âdem bütün isimleri biliyordu ve İblis'i de en iyi o tanıyordu. Şüphesiz isminin Hâris olduğunu da bilirdi ve adını çocuğuna isim olarak vermezdi.

e. İçimizden birinin bir çocuğu dünyaya gelse, bu kimse o çocuğundan hayır ve iyilik bekler. Tam o esnada birisi kendisine gelerek çocuğuna bu tip bir isim koymasına istese, bu kişi onun isteğini kesinlikle kabul etmek ve onu defeder. Şüphesiz bir peygamber olarak Âdem de böyle yapardı.

f. Âdem'in çocuğuna Abdülhâris ismini verdiğinin kabul edilmesi halinde, o bu ismi ya çocuğunu özel isim veya çocuğunun sıfatı olarak vermiştir. Özel isim vermesi halinde buradan Âdem'in müşrik olma neticesi çıkmaz. Sıfat olarak kullanması halinde kesinlikle Âdem'e küfür isnat etmek gerekir. Akli başında hiçbir akıllı Müslüman böyle bir şeyi söyleyemez. Dolayısıyla bütün bunlar, bu görüşün fasit olduğunu gösterir.⁵¹

Âyetin İblisle ilişkilendirilen yorumunu reddeden Râzî aşağıdaki yorumların doğru olabileceğini vurgular:

a. Muhammed b. Alî b. İsmâil el-Kaffâl'e (ö. 365/976) göre Yüce Allah bu kıssayı darb-ı mesel şeklinde zikretmiş ve müşriklerin cehaletlerinin ve şirke taraftar olmalarının bu duruma benzediğini beyan etmek üzere şöyle demek istemiştir: Allah sizden her birinizi bir tek nefisten (kişiden) yarattı, eşini de insanlık bakımından ona eşit olmak üzere düzenleyerek onun cinsinden yaptı. Eşine yaklaşım hamile kaldığında karı-koca Rablerine şükredip birlikte dua ettiler. Çocuk doğduğunda ise, onu bazen tabiata, bazen yıldızlara ve bazen putlara nisbet ettiler. Râzî bu görüşün doğru ve sağlam bir görüş olduğunu ifade eder.⁵² Kaffâl'in görüşü daha çok nefis-i vahidenin her bir erkek, eşinin de kadın cinsinden bunların eşleri olduğunu ima etmektedir.

b. Bu âyet Âdem kıssasını açıklamak üzere nazil olmuştur. Bu durumda âyetteki problemleri çözmek için bazı takdirlere gitmek gerekir:

1. İstifhâm-ı inkârî takdiri: Müşrikler Âdem'in putlara taptığını söylüyorlardı. Yüce Allah bu kıssa münasebetiyle verdiği çocuk nimeti karşısında "*Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda O'na ortak koşarlar*" buyururken, bu kaydı "*Allah'ın kendilerine verdiği çocuk konusunda hiç O'na ortak koşarlar mı?*" şeklinde istifhâm-ı inkârî takdirinde anlamak gerekir. Nitekim bu sözden sonra فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (*Allah, onların ortak koştukları şeylerden yücedir*) buyurmakla "*Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden uzak olduğu gibi, Âdem de onların ileri sürdükleri şekilde Allah'a şirk koşmamıştır*" demek istemiştir.⁵³

11. Muzaf takdiri: جَعَلَ لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا أُتِيهَمَا "*Kendilerine verilen bu çocuk hakkında o ikisi Allah'a ortak koşular*" ifadesini, جَعَلَ أَوْلَادَهُمَا لَهُ شُرَكَاءَ "*Onların evlatları Allah'a ortak koşular*" şeklinde anlamak gerekir. Burada muzaf durumunda olan evlâd kelimesi hafzedilmiş, muzâfın ileyh olan "o ikisi" ifadesi "ce'ale" fiilinde muzaf yerine geçmiştir.⁵⁴

⁵¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/427.

⁵² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/428.

⁵³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/428.

⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/428.

111. جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا da جَعَلَا fiilindeki tesniye zamirinin Âdem ve Havva'ya raci olduğu kabul edildiğinde âyet şöyle anlaşılabilir: “Allah o ikisine sağlıklı ve düzgün bir çocuk verince, onlar bu çocuğu kayıtsız şartsız Allah'ın hizmetine, tâatine ve O'na kulluğa adanmışlardı. Ancak onlar bu çocuğu zaman zaman dünya işlerinde ve kendi şahsi menfaatlerinde kullandılar. Bazen de Allah'a hizmet ve taatte bulunmasını emrediyorlardı.” Her ne kadar çocuğun ebeveyninin hizmetinde bulunması iyilik türünden sayılsa da, bu iş, “Ebrârın hasenâtı, mukarrebûnun seyyiâtıdır” fehvası kabilindedir.⁵⁵

1v. Âdem ve Havva, el-Hâris diye adlandırılan kişinin duası sebebiyle, o çocuğun belalardan, hastalıklardan ve musibetlerden uzak ve berî olacağına inandıkları için, çocuğa Abdülhâris ismini vermişlerdi. Bazen, kendisine lütufta bulunulan kimse, lütufta bulunan kimsenin kulu ve kölesi diye adlandırılır. Nitekim, “Ben, kendisinden bir harf öğrendiğim kişinin kölesiyim” darb-ı meseli böyledir. Buna göre Âdem ile Havva, o çocuğun bu şahsın duasının bereketi sebebiyle afetlerden ve belalardan kurtulmuş olduğuna dikkat çekmek için o çocuğa Abdülhâris ismini vermişlerdir. Bu ise O'nun Allah'ın kulu ve mahluku olması açısından O'nun kulu olmasına zarar vermez.⁵⁶

Fahreddin er-Râzî'nin takdirleri siyak-sibakla uyuşmayan zorlamalı tevillerdir. Nefs-i vâhide ve eşi, Âdem ve Havva da dahil olmak üzere her baba ve annedir. Âdem ve Havva şirk koşmadıkları için, âyette sözü edilen nefis-i vâhide ve eşi, onların soyundan gelip de çocuk sahibi olduklarında şirke giren karı ve kocalardır.

Üçüncü âyet:

خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَانزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَى نُصْرَفُونَ (6)

“O, sizi bir tek nefisten (kişiden) yarattı. Sonra ondan (onun cinsinden) eşini var etti. Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş yarattı.⁵⁷ Sizi annelerinizin karnında bir yaratılıştan öbürüne geçirerek üç (kat) karanlık içinde oluşturuyor. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Mülk (mutlak hâkimiyet) yalnız O'nundur. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O hâlde, nasıl oluyor da haktan döndürülüyorsunuz?”⁵⁸

Bağlamı itibariyle âyetin ana konusu Allah'ın verdiği nimetlerdir. Allah herkesi nefis-i vâhideden (bir tek erkekten) yaratmış, onu eşsiz bırakmayıp eşini de kendi cinsinden yaratmış, onlardan faydalansınlar diye hayvanlardan sekiz çift verilmiş ve insan anne karnında çeşitli evrelerde yaratılmıştır. İnsanın anne karnında yaratıldığına zikredilmesi nefis-i vâhide ve eşinden yaratmayı beyan kabilindedir. Âdem, Havva ve İsâ hariç olmak üzere bütün insanlar bir erkek ve bir kadından yaratılmıştır.

⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/429.

⁵⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 15/429.

⁵⁷ Âyette sözü edilen hayvanların neler olduğu hususunda En'âm sûresinin 143 ve 144. âyetlerine bakılabilir.

⁵⁸ ez-Zümer 39/6.

Dördüncü âyet:

“O, sizi bir tek nefisten (kişi) yaratandır. Akabinde sizin için bir kalma yeriniz (müstakar) ve emanet bırakıldığınız bir yeriniz (müstedva)”⁵⁹

Âyet zahiriyle, herkesin nefs-i vâhideden yaratıldığını ve herkesin bu dünyada belli bir yaşam süresinin olduğunu ifade etmektedir. Âyetteki “müstakar” ve “müstedva” kavramları ile, Hûd 11/6’da olduğu gibi insanların dünyadaki yaşam süreleri kastedilmiştir. Müfessirlerin çoğu buradaki nefs-i vahide ile Âdem’in kastedilmiş olduğunu belirtmiş olmakla birlikte⁶⁰ yaratılma ve yeryüzündeki kalış süreleri her insanla ilgili bir hususu olduğu için, nefs-i vahideden yaratılma da her insanla ilgili bir durum olmalıdır. Buna göre nefs-i vâhide Âdem de dahil olmak üzere her insanın babası olmasıdır, yani her erkektir.

Beşinci âyet:

“(Ey insanlar!) Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra tekrar diriltmeniz, ancak bir tek nefsi (kişiyi) yaratmak ve diriltmek gibidir. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁶¹ Bu âyette nefs-i vâhide “herhangi bir insan”ın kastedildiği açık olup, diğer âyetlerde geçen aynı ifadenin şahidi ve tefsiri niteliğindedir. Ancak diğer âyetlerde eşinin de onun cinsinden yaratılmış olduğu ifade edilmesi sebebiyle bu ifade “erkek”leri tahsis edildiği halde burada tahsis olmadığından buradaki “nefsin vâhidedin” ifadesi mahiyet itibariyle her bir kadın ve erkeğe şamil görünmektedir.

3. Nefs-i Vâhide’nin Eşi Kimdir?

Nefs-i vâhidenin eşinin kimliği, nefs-i vâhidenin kimliğiyle yakından ilgilidir. Nefs-i vâhidenin Âdem olduğunu kabul edenlere göre eşi Havva’dır; herhangi bir erkek olduğunu kabul edenlere göre ise onun eşidir.

Çoğu müfessirler âyetlerdeki “*Haleka/ce’ale minhâ zevcehâ: eşini de ondan yarattı*” ifadesini takdir yapmadan lafzın zâhirine göre anlamışlar ve eşi Havvâ’nın Âdem’in bir parçasından yaratıldığı ifade edilmiştir. Âyetlerde Havva’nın Âdem’in hangi uzvundan yaratıldığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte, bazı rivayetlerde onun kaburga kemiğinden yaratıldığı bilgisine ulaşılabilmektedir. “Kaburga hadisi” diye isim verdiğimiz bu rivayet başta Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leri olmak üzere *Kütüb-i Tis’â* kaynaklarında on sekiz ayrı senetle gelmiştir.⁶² Bunlardan bazıları “*Kadın kaburga kemiği gibidir...*”⁶³ şeklinde teşbih lafzıyla, bazıları da “*kadın kaburga*

⁵⁹ el-En‘âm 6/98.

⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 4/1355; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 2/148; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 3/305.

⁶¹ Lokmân 31/28.

⁶² Bu konudaki hadislerin tahlili hakkında bk. Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001); Züleyha Birinci, *Kadın Konusunda İslâm’a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 30-47; amlf., “Nefs-i vâhide” İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2014), 151-164.

⁶³ Bk. Buhârî, “Nikâh”, 79; Müslim, “Radâ”, 65; Tirmizî, “Talâk”, 12; Dârimî, “Nikâh”, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/428, 449, 530, 5/150-151, 164, 6/279.

kemiğinden yaratılmıştır."⁶⁴ şeklinde yaratma lafzıyla gelmiştir. Yaratma ifadesiyle gelenlerde dahi kastın teşbih olduğunu söyleyebiliriz. Kütüb-i Tis'a'da bulunan hiçbir kaburga rivayetinde Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair bir kayda rastlanmaz. Bununla birlikte nefs-i vâhidenin Âdem, ondan yaratılan eşinin de Havva olduğunu kabul eden müfessirler, bu bilgiyi kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden rivayetlerle birleştirerek Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını belirtmişlerdir. Aslında müfessirleri bu konuda en çok etkileyen husus Tevrat âyetleri ve İsrailiyat haberleri olmalıdır. Tevrat'ta şöyle denilmektedir: "*Rab Allah Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, Rab onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi.*"⁶⁵ Bu ifadenin yanı sıra özellikle tefsir kitaplarında neredeyse bunun tercümesi niteliğinde sayılacak birçok rivayete rastlamak mümkündür.⁶⁶ Bunların bir kısmı hadis kaynaklarında da yer almaktadır.⁶⁷ Bu rivayetler genellikle zayıf olduklarından dikkate alınmaları uygun değildir.

Ca'fer es-Sâdık'a göre (ö. 148/765) Havva, Âdem'in yaratıldığı topraktan yaratılmıştır. Ebü'l-Mikdâm Sâbit b. Hüzmüz İmam Ca'fer'e Allah'ın Havvâ'yı neden yarattığını sorduğunda şöyle cevap vermiştir: Babam, kendi babalarından rivâyet ettiğine göre Resûlullah bu konuda şöyle demiştir: "Muhakkak ki Allah Tebâreke ve Teâlâ balçıktan bir tutam aldı ve sağ eliyle kardı -O'nun iki eli de sağdır- ve ondan Âdem'i yarattı. Sonra balçıktan bir miktar arttı. İşte ondan da Havvâ'yı yarattı."⁶⁸

Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/934) âyetlerdeki "*minhâ: ondan*" ifadesinin "*min cinsihâ: onun cinsinden*" demek olduğuna dair görüşü esas alındığında nefs-i vâhide her bir erkek, onun cinsinden yaratılan eşi de her bir kadın olmaktadır.

4. Nefs-i Vâhidenin Neliği Hakkındaki Görüşler

Nefs-i vâhide ve ondan (onun cinsinden) yaratılan eşinin ne veya kim olduğu hususunda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Şöyle ki:

4.1. Nefs-i Vâhide Âdem'dir.

Müfessirlerin kahir ekseriyeti bu görüştedir. Kur'an'da insan olarak ilk yaratılan kişinin Âdem olduğunu beyan eden âyet ve hadisleri⁶⁹, kadının kaburga kemiğinden yaratıldığını bildiren rivayetleri ve Tevrat âyetlerini dikkate alan müfessirler nefs-i vâhidenin Âdem olduğu kanaatine varmışlardır.

⁶⁴ Bk. Buhârî, "Enbiyâ", 1, "Nikâh", 80; Müslim, "Radâ", 59, 60; Dârimî, "Nikâh", 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/497, 5/8.

⁶⁵ Tekvin 2/21-22.

⁶⁶ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/514-516; 13/304.

⁶⁷ Bu konudaki bazı rivayetler için bk. Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu'l-Hadîs ve Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele Alınması)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 325-331.

⁶⁸ Muhammed Bâkir b. Muhammed el-Meclisî, *Bihâru'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-athâr*, 4. Baskı. 110 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1404/1984. Bihâru'l-envâr, 11: 116; Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", 331.

⁶⁹ Ahmed Zeki Safve, *Cemheretü Hutubi'l-'Arab* (Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962), 1/157.

Nefs-i vâhîde âyetleri münasebetiyle yaptığımız açıklamalarda olduğu gibi bu görüşün delilleri tatmin edici değildir.

4.2. Nefs-i Vâhîde Erkek Türüdür.

Kur'an'da bazı âyetlerde insanın bir erkek ve bir kadından meydana geldiği beyan edilirken, bazılarında ise meniden⁷⁰ ve nutfeden⁷¹ yaratılmış olmasına dikkat çekilmiştir. Meni ve nutfe, nefis-i vâhîdenin döl suyudur.

İlk dönem müfessirlerinden itibaren nefis-i vâhîdenin Âdem olduğu kabul edilmekle birlikte, bu tabirle “herhangi bir erkek”in kastedilmiş olabileceği ihtimalinden de söz edilmiştir: Şöyle ki:

a. Taberî, “min nefsin vâhîdetin” ifadesinin “min racûlin vâhîdin: herhangi bir adam” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁷² Buna göre nefis-i vâhîde, başta Âdem olmak üzere “her bir erkek” anlamına gelir. Âyetin lafzî özellikleri bu mana ile tam uygunluk göstermektedir.

b. Âyetlerde geçen *nefs*, nekire/belirsiz bir kelimedir. Eğer bu kelime ile Âdem kastedilmiş olsaydı *nefs* kelimesinin ma'rife/belirli olması gerekirdi. Bu durumda ifadenin “*mine'n-nefsi'l-vâhîdeti: bilinen bir kişiden*” veya “*min Âdem'e: Âdem'den*” şeklinde olması beklenirdi. Ancak Taberî, *nefsin vâhîdetin* ile *en-nefsi'l-vâhîdeti*'nin, yani Âdem'in kastedildiği üzerinde ısrarcı görünmektedir.⁷³

c. Muhammed Abdüh'a (1849-1905) göre “*bir tek nefis*”ten maksat Âdem değildir. Âyet nassı ile de, zâhiri ile de bu manaya delâlet etmez. Buradaki “bir tek nefis”ten maksadın Hz. Âdem olmadığını karinesi, âyetteki “*ve besse minhumâ ricâlen kesîran ve nisâen: O ikisinden de çok sayıda erkek ve kadın yayan*” kaydır. Burada kadınlar (*nisâen*) ve erkekler (*ricâlen*) nekire/belirsiz olarak zikredilmiştir. Eğer “bir nefis”ten maksat Âdem olsaydı, o zaman ifadenin “*ve besse minhumâ cemâ'a'r-ricâli ve'n-nisâi: Erkeklerin ve kadınların hepsini o ikisinden yaydı*” şeklinde ma'rife/belirli olarak gelmesi gerekirdi. Yüce Allah, bu âyette, insanları kendisinden yarattığı şeyi müphem bırakmış ve belirsiz (nekire) olarak zikretmiştir.⁷⁴ Bu durumda “*nefs*” kelimesiyle, tek tek bütün erkekler, “*minhümâ: o ikisinden*” tabiriyle de, çocuk sahibi olan her erkek ve kadın kastedilmiş olmaktadır.

d. A'râf 189-190'ıncı âyetlerde kadının hamileliğinin ilerlediği bir dönemde eşlerin “*Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız!*” diye dua ettikleri, fakat Allah kendilerine böyle bir çocuk verdiği zaman çocuk konusunda Allah'a ortak koştukları belirtilmektedir. Âdem ve Havva Allah'a ortak koşmadıklarına göre, âyette geçen *nefs* kelimesi onlara tahsis edilemez. O halde nefis-i vâhîde ve eşi çocuk sahibi olan her erkek ve eşleridir. Şirk koşanlar bu karı-kocadan bazılarıdır. Nitekim nüzûl dönemine gidildiğinde birçok çiftin çocuklarını putlara nisbet ettiği

⁷⁰ el-Kıyâme 16/4;75/37.

⁷¹ en-Nahl 16/4; el-Kehf 18/37; el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/13, 14; el-Fâtır 35/11; Yâsîn 36/77; el-Mü'min 40/67; et-Tûr 53/46; el-Kıyâme 75/37; el-İnsân 76/2; Abese 80/19.

⁷² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 7/514.

⁷³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/303.

⁷⁴ Şeyh Muhammed Abdüh – Muhammed Reşid Rızâ, *Menâr Tefsiri – Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, İbrahim Tüfekçi, Harun Ünal, Rahmi Yaran (İstanbul: Ekin Yayınları 2011), 4/369-371.

görülmektedir. Nefs kavramı mutlak bir ifade olup insanlık mahiyetine sahip olan her kişiye tek tek delâlet eder. Mahiyet ayrıdır, sıfat ayrıdır. Aynı mahiyete sahip olanlar farklı sıfatlarla sahip olabilirler. Dolayısıyla bazı nefs-i vâhide ve eşleri şirke girmiş olabilirler. Â'râf 189. âyeti özet olarak “Hepiniz bir erkekten, o erkeğin eşini de onun cinsinden bir insan olarak yarattık, ancak bazı çiftler kendilerine çocuk verildiğinde şükredeceklerin vadettikleri halde şirke girmişlerdir” şeklinde anlamak gerekir.

Müfessirlerin şirk meselesini “isim konusunda şirk” veya “ehl-i kitaptan olanların şirki” şeklinde anlamlandırmaları tekellüflü bir yorumdur. Mâtürîdî'nin ifade ettiği gibi söz konusu şirk isim koymada dahi olsa, bu Âdem ve Havva'ya yakışmaz. Ehl-i kitabın şirki olarak kabul edilmesi halinde ise âyetin başı ile sonu arasındaki irtibat koparılmış olur. Şu halde nefs-i vâhide Âdem değil, herhangi bir erkektir.

e. Nefs-i vâhide âyetlerinde ana konu insanın yaratılması meselesi değil, insanın bizzat yaratılmış olmasının, eşinin kendi cinsinden yaratılmasının, kendilerine çocuk verilmesinin şükredilmesi gereken önemli nimetler olduğunu hatırlatmak içindir.

f. Kur'an'da nefis kavramı genellikle “kişi” anlamında kullanılmıştır. “Nefsin vâhidetin” ifadelerinden biriyle de “kişi” anlamının kastedildiği kesindir.⁷⁵ Bu durumda diğer nefs-i vâhide kavramlarını da “kişi” anlamında ele almak en doğru olanıdır.

g. *Ey insanlar! يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ.* Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.”⁷⁶ âyeti nefs-i vâhide âyetlerinin başka bir versiyonu gibidir. Burada insanların bir erkek ve bir kadından yaratıldığı ifade edilirken, nefs-i vâhide âyetlerinde bir nevi “Sizi bir erkekten, eşini de onun cinsinden yarattık” denilmiştir.

h. *خَلَقَ/جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا.* Allah sizin için kendi (cinsi)nizden eşler yarattı”⁷⁷ gibi âyetlerde erkeklerin eşlerinin açık ve net olarak kendi cinslerinden yaratıldığı ifade edilmiştir. Bu âyetler, “خَلَقْنَاكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا” Sizi nefs-i vahideden, eşini de onun (cinsinden) yarattı” âyetinin aynı anlama gelen başka bir versiyonu gibidir. “بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ.” Onların içinden kendi (cinslerinden) peygamber gönderdi.”⁷⁸ âyeti de nübüvvet konusuyla ilgili olmak üzere aynı özelliği taşımaktadır.

i. Fahreddin er-Râzî'ye göre bir şeye işaret, bazen şahsına bazen de türüne olur. Meselâ Hz. Peygamber, “هَذَا وَضُوءٌ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ الصَّلَاةَ إِلَّا بِهِ” Bu, Allah'ın namazı ancak kendisiyle birlikte kabul ettiği bir abdesttir.” ve Aşûre günü hakkındaki “هَذَا هُوَ الْيَوْمُ الَّذِي أَظْهَرَ اللَّهُ فِيهِ مُوسَىٰ عَلَىٰ فِرْعَوْنَ” “Bu, Allah'ın Musa'yı Firavun'a karşı galib kıldığı gündür” sözlerindeki “hâzâ/bu” zamiriyle belli bir abdesti ve belli bir Aşûre gününü değil, abdest türünü ve her yılın Aşûre gününü kastetmiştir. Bu âyetten kastedilen mana,

⁷⁵ Bk. Lokman 31/28.

⁷⁶ el-Hucurât 49/13

⁷⁷ en-Nahl 16/72; er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/11.

⁷⁸ Âli-İmrân 3/164.

Allah'ın Âdem'in eşini insan cinsinden yaratmış olduğudur. Bunun da maksadı, Allah'ın Âdem'in eşini de kendisi gibi bir insan yaptığına dikkat çekmektir.⁷⁹

Fahreddin er-Râzî nefis-i vâhide âyetlerinde zikredilen nefis kelimesinin şahsa işaret ettiği kanaatinde olduğu için bu kelimesiyle Âdem'in kastedildiğini ileri sürmektedir. Bizim kanaatimize göre ise söz konusu âyetlerdeki nefis kelimesiyle tür kastedilmiştir. Râzî'nin verdiği örnekler de daha çok bizim kanaatimizi destekler mahiyettedir.

4.3. Nefs-i Vâhide İnsanlık Özüdür.

Süleyman Ateş'e göre nefis-i vâhideden maksat Âdem değil insanın aslı olan ilk canlıdır. Ona göre bu âyetten, insanı yaratmak üzere oluşturulan bir tür canlının, önce eşeysiz üremeyle başka varlıklara veya hayvanlara dönüşmeden kendi istikametinde tekâmül edip eşeyli üreme aşamasına geldiği ve bundan sonra birçok erkeğin ve kadının yaratıldığı anlaşılabilir.⁸⁰

Bayraktar Bayraklı'ya göre nefis-i vâhide Hz. Âdem'in ve eşinin ayrı ayrı yaratıldığı bir cevherdir. Dolayısıyla Nisâ 1. âyette Allah, beşeri Âdem'den değil tek bir nefisten yaratmıştır. Yani eşeysiz yaratılma safhasından sonra Âdem ve Havvâ'dan itibaren eşeyli yaratılma safhasına geçilmiştir.⁸¹

Nefs-i vâhide meselesini A'râf suresi 189-190'uncü ayetleri bağlamında inceleyen Abdülkadir Karakuş'a göre "günümüzde yaratılışla ilgili ortaya konmuş olan bilimsel verilere göre tüm varlıklar tek bir özden yaratılmıştır ve bu durum Kur'an'da nefis-i vâhide olarak isimlendirilmiştir."⁸²

Mustafa Öztürk' de âyetlerde geçen nefis-i vâhide kavramını "bir tek öz"⁸³ şeklinde çevirmiştir.

Hidayet Şefkatli Tuksal'a göre "nefs", insan soyunun biyolojik aslını teşkil eden "canlı öz"dür. "Bu canlı öz, ilk yorumda ileri sürüldüğü gibi, insan olma süreci tamamlanmış bir erkek kişi değil, erkek olma potansiyelini de dişi olma potansiyelini de içinde barındıran temel bir insanlık potansiyelidir."⁸⁴

Sadık Kılıç da Tuksal'a benzer bir görüş serdedir: "Âyette anahtar terim olan 'nefs-i vâhide', hem erkeğin (Adem), hem de kadının (Havva) kendisinden yaratılmış olduğu, erkek ve kadın cinslerinin ortak kaynağını; 'insanlık hakikati'ni bir ruh olarak ihtiva eden ilk fitri (archetyphe) ve kök (materia prima) malzemeyi göstermektedir."⁸⁵

⁷⁹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/429.

⁸⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997), 2/189-191.

⁸¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2005), 5/19-24.

⁸² Abdülkadir Karakuş, "A'râf Suresi, 189-190. Ayetlerini Anlamak Bağlamında Yaratılış Yeniden Düşünmek". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Aralık 2019), 293.

⁸³ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 105, 238, 631.

⁸⁴ Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşısı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri* (Ankara: Kitabiyat, 2000), 55.

⁸⁵ Sadık Kılıç, "Kadın Erkeğin Kaburga kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir!...", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 10/27 (2006), 12.

Bu görüşlere göre Hz. Âdem ve eşi Havva âyetlerde “nefs” denilen “insanlık özü”nden yaratılmışlar, diğer insanlar da tenasül yoluyla onların soyundan türeyerek çoğalmışlardır. Bu görüş şu şekilde eleştirilebilir:

Yukarıda izah edildiği gibi Kur’an’a göre insanın iki türlü yaratılışı vardır. Birincisi Âdem’in topraktan yaratılması ve Havva’nın da onun cinsinden yaratılması; ikincisi ise diğer insanların tenasül yoluyla bu ikisinden türemesi. Nefs-i vâhidenin “insanlık özü” olduğunu ileri sürmek Hz. Âdem’in topraktan yaratıldığını inkâr veya yaratılış evrelerini üçe çıkarmak anlamına gelir. Âdem ve Havva’nın bu özden yaratıldığı ifade ediliyorsa Hz. Âdem’in topraktan yaratıldığı inkâr edilmiş; topraktan nefis-i vâhide, nefis-i vâhideden de Âdem ve Havva yaratıldı deniyorsa, yaratılış evreleri üçe çıkarılmış olur ki, Kur’an’da her iki durumdan da söz edilmez. Nefs-i vâhide âyetleri insanın ikinci yaratılışını anlatmaktadır. Âyetlerin birinci yaratılışla herhangi bir ilişkisi yoktur.

4.4. Nefs-i Vâhide İlk Organik Bileşiktir.

Mustafa İslamoğlu’na göre nefis-i vâhide Âdem değil, ilk organik bileşiktir, yani bu kavramla, “İnsanın biyolojik yaratılış sürecini başlatan ilk ve tek hücre kastedilmiştir.” Ondan yaratıldığı ifade edilen eş de Havva değildir.⁸⁶

İslamoğlu’na göre, “Nefs-i vâhide Âdem’dir, diyenleri en çok destekleyen âyet A’raf 189’dur. Fakat bu âyet, bu tamlamayı kullandığı cümlelerin hemen arkasından sözü insanın anne karnındaki embriyolojik yaratılış sürecine getirir ve çocuğun anne-babasına, duada tevhide öğretir. Âyet Âdem’den değil âdemoğlunun, yani insan türünün neslini devam ettirmek için Allah’ın koyduğu yasadan söz eder. Âyette geçen ‘hamile kalan eş’ Havva değil, anne adayı olan her kadındır. Arapçada zevce her iki cins için de kullanılır. Âyette kendilerine eli-ayağı düzgün bir çocuk verilirse şükrecekleri sözünü veren ‘eşler’ ise Âdem ve Havva değildir. Yüce Allah her anne-baba adayından bu şükürü istemektedir. Dolayısıyla âyet, Âdem ve eşine dair değil, insan türünün tümüne dair edebi bir anlatımdır. Burada da görüldüğü gibi ‘biricik nefis’ mutlak anlamda Âdem olarak yorumlanamaz.”⁸⁷

İslamoğlu’nun el-A’râf 189’la ilgili bu yorumuna katılmıyoruz. Ancak bu görüşünü temellendirmek üzere ortaya koyduğu şu açıklamalarına katılmıyoruz:

“Bu açıklamalar ile birlikte, *nefs-i vâhide*, el-A’râf 11’in⁸⁸ ışığında düşünüldüğünde, -Havva ile birlikte- Âdem’in de kendisinden yaratıldığı ‘ilk organik bileşeye’ delalet eder. İnsanın biyolojik sürecinin başlangıcı, biyolojik insan olan *beşerin* yaratılış sürecini ifade eder. Kur’an insanın biyolojik yaratılışının başlangıcını, *nefs-i vâhide* (bir tek canlı) adını verdiği ilk örnek olan bir canlı ile başlatır. Tam beş âyette *nefs-i vâhide*’den yaratılış konu edildiği halde, hiçbirinde onun adının Âdem olduğu söylenmez. İnsanın yaratılış süreçlerinden söz eden Kur’an âyetlerinde Âdem ismi, hep İblis ile birlikte devreye girer. Eğer insanoğlunun biyolojik yaratılışının başlangıcını ifade eden *nefs-i vâhide*

⁸⁶ Mustafa İslamoğlu, *Tabiat ve Kur’an Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim* (Düşün Yayıncılık 2017), s.243.

⁸⁷ İslamoğlu, *Yaratılış ve Evrim*, s.243.

⁸⁸ “Andolsun sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklere, “Âdem için meleklere saygı ile eğilin” dedik. İblisten başka hepsi saygı için eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı.” (el-A’râf, 7/11).

ile kastedilen Âdem olsaydı, Kur'an bunu adlı adınca bir kez olsun beyan ederdi. Etmediğine göre *nefs-i vâhideye* Âdem demek, Kur'an'ın söylemediğini söylemektir.”⁸⁹ Nefs-i vâhideye Âdem demek ne ise, onu “ilk organik bileşik” kabul etmek de aynı şeydir. Yani İslâmoğlu da Kur'an'ın söylemediğini ona söylemiş olmaktadır. Ancak nefs-i vâhidenin daha belirgin bir anlamı varsa, müfessirler de İslâmoğlu da bir yorum yapacaklardır. Fakat önemli olan bu yorumun Kur'an'ın lafız ve maksadıyla uyumlu olmasıdır.

İslâmoğlu devam ediyor: “Peki nefs-i vâhide ile ne kastedilmiştir? İnsanın biyolojik yaratılışının ilk halkasını oluşturan *ilk yaratılan hücre* kastedilmiş olabilir. Aslında her canlının sudan var edilmesi demek, zımnen her canlının ilk ve tek hücreden yola çıkarak yaratılması demektir.”⁹⁰ İslâmoğlu nefs-i vâhide kavramını “bir tek canlı varlık” diye tercüme eder ve bunu da “Âdem'in de kendisinden yaratıldığı ilk organik bileşik (hücre)”⁹¹ şeklinde yorumlar.

İslâmoğlu'nun bu iki yorumunun çelişki içerdiği açıktır. Eğer ‘hamile kalan eş’ ‘Havva değil, anne adayı olan her kadın’ ise onu hamile bırakan *nefs-i vâhide* de “her kadın”ın eşi olan “her erkek” olmalıdır.

A'raf 11'de farklı bir anlatım şekli olduğu bellidir. Eğer âyeti zahirine göre anlamlandırırsak, önce insanların yaratılması, sonra onlara şekil verilmesi, ondan sonra da Meleklerin Âdem'e secde etmesi durumlarının emredilmesi gerekmektedir. “*Sizi (aslımızı) ondan (topraktan) yarattık.*”⁹² olduğu gibi “*sizi yarattık. Sonra size şekil verdik.*”ten maksat, “Babanız Âdem'i önce topraktan yarattık, sonra da ona şekil verdik” anlamındadır. Dolayısıyla nefs-i vâhide âyetlerini Âdem'in yaratılışından bahseden A'raf 11'le birlikte ele almak doğru değildir.

Ayrıca İslâmoğlu'nun dediği şekilde olduğu zaman Nisâ 1'in anlamı şöyle olur: “Ey insanlar! Sizi *ilk yaratılan hücre*'den yaratan, bu *ilk yaratılan hücreden yaratılardan* da onun eşini yaratan; bu ikisinden de birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.” Bu anlamlandırmanın getirdiği birçok problem vardır: Birinci olarak bütün insanların bu ilk yaratılan hücreden yaratılması gerekir ki, böyle bir durum tenasül gerçekliğine aykırıdır. İkinci olarak Havva'nın ilk hücreden yaratılardan yaratılması gerekir. Zira *وَحَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا* ifadesi bunu gerektirir. Üçüncü olarak nefs-i vâhiden sadece Âdem'in değil, onunla birlikte başka insanların da üreyebildikleri kabul edilmiş olur. Dördüncü olarak insanların Hz. Âdem ve eşinden türedikleri inkâr edilmiş olur.

İslâmoğlu birinci ve ikinci yaratılışı karıştırmıştır. Nefs-i vâhide âyetlerinde sözü edilen yaratma tamamen el-Hucurât 49/13 âyetinde insanların bir erkek ve bir dişiden yaratılmasını anlatan ikinci yaratılıştır.

⁸⁹ İslâmoğlu, *Yaratılış ve Evrim*, s.244-245.

⁹⁰ İslâmoğlu, *Yaratılış ve Evrim*, s.245.

⁹¹ Mustafa İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 144.

⁹² *Tâhâ*, 20/55.

4.5. Nefs-i Vâhîde Embriyodur.

İbrahim Sarmış'a göre nefis-i vâhîde'den yaratılma, ne Âdem'in kendisinden ve kaburga kemiğinden, ne aynı özden yahut aynı cinsten, ne de suda oluşan ilk hücreden yaratılma olmayıp, "وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ : O, sizi bir tek nefisten/candan yaratandır. Sizin bir karar kalma yeriniz (müstakar) ve bir emanet bırakılma yeriniz (müstavda') var..."⁹³ âyetinde belirtildiği gibi, erkeğin ve kadının sulbünde karar kılmış (müstakar) olan sperm ve yumurtanın ana rahminde buluşup döllenerek doğuncaya kadar burada emanet bıraktığı (müstavda') embriyo'dur. Kadın ve erkek olarak bütün insanlar ana rahmine emanet bırakılmış olan bu döllenmiş yumurtadan oluşup dünyaya gelmektedir.⁹⁴ Sarmış'a göre, "Nisa/1 âyeti, sıfırdan ve topraktan yaratılışı değil, kadın ve erkeklerin birleşmesiyle meydana gelen yaratmadan söz etmektedir."⁹⁵

Sarmış'a göre "ilk insanlar da toprak ve sudan oluşup aşamalardan geçen çamurdan yaratılan kadınlar ve erkekler topluluğudur. Bunların vahyin öğrettiği şekilde birleşmeleriyle insan nesli çoğalmış olup bu şekilde devam etmektedir."⁹⁶

Öncelikle Kur'an'da yüzlerce defa geçen nefis kelimesinin emriyo anlamında kullanıldığı varid olmadığı gibi bu anlamda kullanmaya da uygun bir kelime de değildir. İkinci olarak Kur'an insanın meniden ve nutfeden yaratıldığını müteaddid defalar beyan etmiştir. Embriyodan yaratılma meniden yaratılmanın ikinci aşamasıdır. Dolayısıyla tenasül yoluyla yaratılmayı meniden başlatmak daha uygundur. Ayrıca Kur'an anne karnındaki yaratılışın çeşitli safhalarından da söz etmektedir. Sarmış nefis kavramına embriyo anlamını vermek yerine meni anlamını verseydi daha tutarlı olurdu. Üçüncü olarak nefis-i vâhîde kavramına farklı anlam verenler bu kavramla sperm ve yumurta sahibi olan ilk erkek ve ilk kadının oluşumu için Kur'an'dan bir delil aramaya çalışmaktadırlar. Sarmış ise Kur'an'dan herhangi bir delile dayanmadan zaten ilk insanların erkek ve kadın olarak toprak ve suyun çeşitli aşamalardan geçtikten sonra meydana geldiğini bir önyargı olarak kabul etmektedir. Buna göre Sarmış'ın embriyo iddiası gereksiz bir düşünce gibi görünmektedir. Dördüncü olarak Nisâ 1 âyetinde nefis kelimesinin yerine embriyo kelimesini koyduğumuz zaman mâna "Sizi tek bir embriyodan yaratan, bu embriyodan da onun eşini yaratan." şeklinde olur. Buna göre embriyo yoluyla yaratılan ilk erkek ve ilk kadının aynı embriyodan yaratılmış olması sonucunu doğurur ki, bu da ne âyetin maksadıyla ne de Sarmış'ın yorumuyla uyuşmaz. Beşinci olarak Sarmış el-En'âm 98. âyete geçen "müstakar" ifadesine baba sulbü "müstevda'" ifadesine de ana rahmi anlamını vermiştir. Zemahşerî ve Beydâvî'ye göre "müstakar" ana rahmi, "müstavda'" da baba sulbüdür veya "müstakar" yeryüzü, "müstavda'" yerin altıdır, yani kabirdir; veyahut sizin bir istikrar yeriniz ve bir emanet bırakıldığınız

⁹³ el-En'âm 6/98.

⁹⁴ İbrahim Sarmış, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılması ve Çoğaltılması* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), 85.

⁹⁵ Sarmış, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılması*, 86.

⁹⁶ Sarmış, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılması*, 86.

yer vardır, anlamındadır.⁹⁷ Ancak onlar bu âyetten hareketle nefis kavramına embriyo anlamını vermemişlerdir ve “müstekar” ve “müstevda” kavramlarının başka anlamları olduğunu da zikretmişlerdir. Bize göre, aynı veya benzer kavramların geçtiği diğer âyetlerle⁹⁸ karşılaştırıldığında bu kelimelerin “insanın dünyadaki kalış süresini” ifade ettiklerini söyleyebiliriz.

Sonuç

Kur'an'da insanın iki aşamalı yaratılışından bahsedilir. Birinci aşamada Hz. Âdem ve eşi (Havva) yaratılmış; ikinci aşamada ise diğer insanlar tenasül yoluyla bu ikisinden türemiştir. Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığı açıkça ifade edilmekle birlikte eşinin neden yaratıldığı konusunda açık bilgi yoktur. En-Nisâ 5/1'inci, el-A'râf 7/189'uncu ve ez-Zümer 39/6'ncı âyetlerde insanın nefis-i vâhideden ve eşinin de ondan/onun cinsinden yaratıldığı, el-En'âm 6/98'inci âyette ise eşinden söz edilmeyip yalnız nefis-i vâhideden yaratıldığı ifade edilmiştir. Müfessirlerin kâhir ekseriyeti nefis-i vâhidenin Âdem; ondan yaratılan eşinin de Havva olduğunu belirtmişlerdir. Havva'nın Âdem'den yaratılması hususunda genellik âyetteki “minhâ: ondan” ifadesi ile kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına dair rivayetlere dayanmışlardır. Çalışmamız sonucunda edindiğimiz kanaate göre nefis-i vâhide “her bir erkek”, eşi “bu erkeklerin eşleri”dir. Bu kanaatimizde etkili olan deliller şunlardır:

-Hz. Âdem'in yaratılışından detaylı olarak bahsedilen âyetlerin hiçbirinde⁹⁹ Âdem'den “nefis-i vâhide” diye bahsedilmez.

-Nefis-i vâhide kavramının geçtiği yerlerde de Âdem'den söz edilmez.

-Nefis-i vâhide âyetlerinde geçen nefis kelimesinin nehire olması, bu kelimesiyle işaret edilen kişinin belirsiz bir kişi olduğunu gösterir. Eğer bu kelime ile Âdem kastedilseydi ifadenin “mine'n-nefsi'l-vâhideti: bilinen bir kişiden” veya “min Âdem'e: Âdem'den ” şeklinde gelmesi gerekirdi.

-“*Tek bir nefis*”ten maksat Âdem olsaydı, Nisâ 1'deki “*ve besse minhumâ ricâlen keşîran ve nisâen: O ikisinden de çok sayıda erkek ve kadın yayan*” ifadesinin ma'rife olarak “*ve besse minhumâ cemî'a'r-ricâli ve'n-nisâi: Erkeklerin ve kadınların hepsini o ikisinden yaydı*” şeklinde olması beklenirdi.

- A'râf 189-190'uncü âyetlerde nefis-i vâhide ve eşine sağlıklı bir çocuk verildiği zaman çocuk konusunda Allah'a ortak koştukları belirtilmektedir. Âdem ve eşi Allah'a ortak koşmadıklarına göre, âyette geçen *nefis-i vâhide* ve ondan/onun cinsinden yaratılan eşi Âdem ve Havva değildir.

- Yüce Allah açık ve net bir şekilde “insanı bir erkek ve bir dişiden yarattığımı” (el-Hucurât 49/13) beyan etmiştir. İnsanın nefis-i vâhideden, onun eşinin de onun cinsinden yaratıldığını ifade eden âyetler bu âyetin farklı bir versiyonu gibidir. Nefis-i vâhide “bir erkek”, onun cinsinden yaratılan eşi de “bir dişi”dir.

⁹⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik-ı gavâmidü't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 2/50; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 2/174.

⁹⁸ Bk. el-Bakara 2/36; Hûd 11/6.

⁹⁹ el-Bakara 2/30-38; el-A'râf 7/11-26; el-İsrâ 17/61-65; el-Kehf 18-/50; Tâhâ 20/115-126

- Klasik müfessirlerin çoğu “haleka/ce‘ale minhâ zevcehâ: eşini *ondan* yarattı” ifadesindeki “minhâ” lafzını “ondan, onun uzvundan” şeklinde anladıklarından, Havva’nın Âdem’in bedeninden yaratılmış olduğu kanaatine sahip olmuşlardır. Kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına dair rivayetler ile Tevrat’ta bu yöndeki ifadeler de bu kanaatin oluşmasında yardımcı olmuştur. Oysa Kur’an’daki benzer âyetlere bakılırsa “minhâ: ondan” ifadesiyle “min cinsihâ: onun cinsinden” anlamının anlaşılması zor olmazdı. Cins kelimesinin takdiri ile gerek Havva’nın gerekse diğer kadınların erkeklerle aynı cinsten yaratıldıkları anlaşılır. Diğer taraftan Kütüb-i Tis‘a’da yer alan ve kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı ifade eden hiçbir rivayette Havva’nın Âdem’in kaburga kemiğinden yaratıldığı belirtilmez. Kaburga hadisi daha çok kadınların nazik fitratlarına dikkat çekmek için söylenmiş gibidir.

-Nefs-i vâhide âyetlerindeki “خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا: *Ondan eşini yarattı*” ifadesi, “جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ : *Allah sizin için kendi (cinsi)nizden eşler yarattı*”¹⁰⁰ gibi âyetlerin başka bir versiyonu gibidir. Nitekim Ebû Müslim el-İsfahânî ve Râzî gibi bazı müfessirler “minhâ” ifadesini “min cinsihâ” şeklinde anlamışlardır.

-Râzî’ye göre bir şeye işaret, bazen şahsına bazen de türüne olur. Râzî nefis-i vâhideyi Âdem’in şahsına işaret etmesi anlamını tercih etmiştir. Ancak âyetlerin geneline bakıldığında türüne işaret etmesinin daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

Son asırlarda bazı müfessir ve araştırmacılar evrim teorisiyle ilişkilendirerek nefis-i vâhide ifadesiyle Âdem ve Havva’nın veya ilk insanların kendisinden meydana geldiği insanlık özünün, ilk organik bileşik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kur’an’da 224 yerde geçen nefis ve bu kelimenin çoğulu böyle bir mânaya delâlet etmemektedir. Nefs kelimesinin farklı anlamları olsa bile bunların tamamı bir şahsı veya şahsın özelliklerini ifade etmektedir. Geçmiş müfessirler de nefis-i vâhidenin bir şahs olduğunu söylemişlerdir. Lokman 28’deki “nefsin vâhidetin” ifadesi kesin olarak “bir tek kişi” anlamına gelmektedir. Bu ifadenin diğer âyetlerde aynı anlamda kullanıldığı dikkate alınmalıdır.

Sonuç itibarıyla nefis-i vâhide tabiri “her bir erkeği”, “onun eşi” de bu erkeklerin eşlerini ifade etmektedir.

Kaynakça

Abduh, Şeyh Muhammed & Muhammed Reşîd Rızâ (2011). *Menâr Tefsiri (Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm)*. çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, İbrahim Tüfekçi, Harun Ünal, Rahmi Yaran. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.

Ağırman, Cemal. *Kadının Yaratılışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Akgün, Hüseyin. “Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi (Rivâyetlerin Aslu’l-Hadîs ve Hadis Rivâyet Coğrafyası Açısından Ele Alınması)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338. <https://doi.org/10.33415/daad.585831>

¹⁰⁰ en-Nahl 16/72; er-Rûm 30/21; eş-Şûrâ 42/11.

- Arpağuş, Hatice K. “Kur’an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış”. *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2010, 587-606.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri* İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2005.
- Beydâvî, Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru’t-Tenzîl ve Esrârü’t-te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1418.
- Birinci, Züleyha. *Kadın Konusunda İslâm’a yöneltilen Eleştirilerin Tahlili*. İstanbul: M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul, 2014.
- Birinci, Züleyha. “Nefs-i vâhîde” ifadesinden hareketle kadının yaratılışı hakkında bir değerlendirme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014) 151-164. DOI: 10.15371/MUIFD.2014478297
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail *el-Câmi’u’s-Şâhîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü’d-Dârimî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelûsî. *el-Bahru’l-muhît fi’t-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1420.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî. *Mefâtihu’l-gâyb – et-Tefsîru’l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1420.
- Erdem, Mustafa. *Hazreti Âdem*. 5. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Manzûr. *Me’âni’l-‘Kur’ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd.. Mısır: Dâru’l-Mısriyye, 1955.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmiddîn*. Kahire: 1358-1939.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Temâm b. ‘Atıyye el-Endelûsî. *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsiri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1422.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. el-Münzir. *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Es‘ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî. *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*. thk. Samî b. Muhammed Selâme. Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü’l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İslâmoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekeçeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- İslâmoğlu, Mustafa. *Tabiat ve Kur’an Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.

- Karakuş, Abdulkadir. “A‘râf Suresi, 189-190. Ayetlerini Anlamak Bağlamında Yaratılışı Yeniden Düşünmek”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Aralık 2019), 279-302.
- Kılıç, Sadık. “Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir!...”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 10/27 (2006), 1-20.
- Kitab-ı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul 1998.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi‘ li ahkâmi‘l-Kur‘ân*. tah. Semîr el-Buhârî. Riyad: Dâru ‘Âlemi‘l-Kütüb, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te‘vîlâtüEhli’s-Sünne*. thk. Mecdî Bâselîm. Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü‘l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *en-Nüket ve‘l-‘uyûn*. Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-‘İlmiyye, ts.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed. *Bihâru‘l-envâri‘l-câmi‘a li-düreri ahbâri‘l-eimmeti‘l-athâr*. Beyrut: Müessesetü‘l-Vefâ, 1404/1984.
- Mücâhid, Ebü‘l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Kureşî. *Tefsîr-i Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü‘n-Nîl. Mısır: Dâru‘l-Fikri‘l-İslâmî el-Hadîse, 1410/1989.
- Müslim, Ebü‘l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Şahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, Ebü‘l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü‘t-tenzîl ve hakâiku‘t-te‘vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dâru‘l-kelimi‘t-tayyib, 1419/1998.
- Öztürk, Mustafa. *Kur‘an-ı Kerim Meali*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Safve, Ahmed Zeki, *Cemheretü Hutubi‘l-‘Arab*. Mısır: Şirketü Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962.
- Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve‘l-beyân‘anteefsiri‘l-Kur‘ân*. thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi‘t-Türâsi‘l-‘Arabî, 1422/2002.
- Sarmış, İbrahim, *Kur‘an‘a Göre İnsanın Yaratılması ve Çoğaltılması*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü‘l-mensûr*. Beyrut: Dâru‘l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr & Mahallî, Celâleddin Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru‘l-Celâleyn*. Kahire: Dâru‘l-Hadîs, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah. *Fethu‘l-kadîr*. Beyrut & Dimeşk: Dâru İbn Kesîr & Dâru‘l-Kelimi‘t-Tayyib, 1414.
- Tabatabâî. *el-Mizân fi Tefsîri‘l-Kur‘ân*. Tahran: Dâru‘l-Kütübü‘l-İslâmiye, 1394.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u‘l-beyân fi te‘vîli‘l-‘Kur‘ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Müessesetü‘r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi‘u‘s-Şahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın Karşıtı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyât, 2000.

Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Beyrut: Daru'l-Kalem, 1415.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriy b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâik-ı gâvâmidü't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.